

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۹، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵، صفحات ۲۵-۵۳

سنجش و تحلیل روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی در مناطق روستایی: مطالعه موردی دهستان‌های شهرستان خواف

حمداالله سجاسی قیداری و یاسر عرب تیموری*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۵/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۲/۲۲

چکیده

پژوهش حاضر در سال ۱۳۹۴ با هدف سنجش میزان روحیه کارآفرینی در بین شاغلان بخش کشاورزی انجام شد. بدین منظور، از روش توصیفی-تحلیلی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و پژوهش میدانی (پرسشنامه) استفاده شد. جامعه آماری پژوهش ۱۹۷ سرپرست خانوارهای شاغل در بخش کشاورزی چهار دهستان شهرستان خواف را دربرمی‌گرفت. گردآوری داده‌ها به روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای با ابزار پرسشنامه محقق‌ساخته بر اساس نه شاخص برگرفته از ادبیات نظری صورت گرفت. نتایج و یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که شاغلان مورد مطالعه در بخش کشاورزی در مؤلفه‌های مخاطره‌پذیری، عمل‌گرایی و چالش‌طلبی در وضعیت ضعیف قرار دارند. همچنین، با استفاده از مدل اولویت‌بندی ویکور، بین روستاهای مورد مطالعه در زمینه برخورداری از میزان روحیه کارآفرینی رتبه‌بندی انجام گرفت، که روستای چهارده با بیشترین امتیاز در رتبه اول و روستای مزرعه شیخ در رتبه دوم قرار داشتند.

کلیدواژه‌ها: کارآفرینی، ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه، کشاورزی، مدل ویکور، خواف (شهرستان).

***

* به ترتیب، نویسنده مسئول و استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد
ssojasi@um.ac.ir؛ و دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد.

مقدمه

نواحی روستایی بخش عمده جمعیت و عرصه‌های طبیعی کشور را به خود اختصاص داده و جامعه روستایی و فعالیت کشاورزی موجود در آن نقش اساسی در حیات اقتصادی و اجتماعی کشور دارد. بخش کشاورزی در مناطق روستایی، از یک سو، برای پاسخ‌گویی به نیازهای امروزی جامعه بشری و از سوی دیگر، برای برخورداری از قدرت و توان رقابتی، نیازمند اتخاذ رویکردی جدید است که کارآفرینی می‌تواند از جنبه‌های گوناگون همچون نوآوری‌های کشاورزی، ایجاد اشتغال، و افزایش بهره‌وری، فراهم‌کننده بسترهای جدید برای روستاییان شاغل در بخش کشاورزی و نیز جامعه مصرف‌کنندگان بخش کشاورزی باشد. از این‌رو، توجه به کارآفرینی یکی از راهبردهای مهم برای کاهش مشکل بیکاری جوانان است. در دو دهه گذشته (سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵)، سهم شاغلان بخش کشاورزی از کل نیروی اشتغال اقتصادی کشور از ۲۹ درصد در سال ۱۳۶۵ به هجده درصد در سال ۱۳۸۵ کاهش یافته است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵: ۵۵)، در حالی که بخش کشاورزی برای ایجاد اشتغال و کارآفرینی از ظرفیت بالا برخوردار است؛ بنابراین، ترویج کارآفرینی در جوامع امروزی، که با چالش‌های اقتصادی و اجتماعی مواجه‌اند، دارای نقش حیاتی است. شکل‌گیری و توسعه کارآفرینی نیازمند افرادی است که دارای خصوصیات، ویژگی‌ها و در مجموع، روحیه کارآفرینی باشند، زیرا روحیه کارآفرینی به‌مثابه عامل محرک و اولیه برای آغاز کارآفرینی و فرصت‌شناسی‌هاست. در این راستا، امروزه، توجه به روحیه کارآفرینی بین روستاییان و از جمله کشاورزان از مهم‌ترین راهکارهای توسعه روستایی محسوب می‌شود. اگرچه کارآفرینی تنها راهکار اشتغال‌زایی و افزایش درآمد روستاییان نیست، اما قطعاً بهترین و بهره‌ورانه‌ترین نوع آن است. توسعه کشاورزی تنها با تزریق سرمایه و فناوری به بخش کشاورزی تحقق نمی‌یابد، بلکه فرایندی چندبعدی است که عوامل بسیاری در آن نقش دارند. توسعه کشاورزی، به‌ویژه در مناطق روستایی با توان کشاورزی بالا مانند شهرستان خواف، بسیار ضروری است، زیرا فعالان این بخش می‌توانند با درک کمبودهای موجود در زمینه روحیه و ویژگی کارآفرینانه در کشاورزان، به فرصت‌های لازم برای تقویت روحیه کارآفرینی از جنبه‌های مختلف آموزش و ترویج کشاورزی دست یابند. از این‌رو، تاکنون بر اساس اهمیت روحیه کارآفرینی در ایجاد کارآفرینی، مطالعات متعدد و متنوع در این ارتباط انجام شده است (جدول ۱).

جدول ۱- پیشینه مطالعات در زمینه سنجش روحیه کارآفرینی

محقق/سال	عنوان پژوهش	نتایج پژوهش
Esiobu et al., 2015	Analysis of Entrepreneurship Development in Agriculture among Arable Crop Farmers in Imo State, Nigeria	یافته‌ها نشان می‌دهد که کشاورزان از دسترسی ضعیف افراد به اطلاعات کارآفرینی شکایت داشتند و نبود سرمایه کافی و فاصله طولانی بین مزارع و بازار در این منطقه نیز مشاهده می‌شد؛ با این همه، درک کشاورزان از کارآفرینی بالا بود.
Lashgarara et al., 2014	The Role of Individual Skills and Psychological Features in Improving Entrepreneurship Spirit among Agriculture Students of Univercity of Tabriz	نتایج نشان داد که مهارت‌های فردی و ویژگی‌های روانی می‌تواند به میزان سی درصد در بهبود روحیه کارآفرینی دانشجویان تغییر ایجاد کند و چنین نتیجه‌گیری شد که مهارت‌های فردی و ویژگی‌های روانی عاملی حیاتی در ایجاد روحیه کارآفرینی است.
Dolliso and Koundinya, 2014	Entrepreneurship Education, Practice, and Professional Development Needs of Secondary Agriculture Teachers	این مطالعه با هدف شناسایی و گسترش آموزش کارآفرینی و منابع دانش کارآفرینی با یک نظرسنجی از تمام معلمان کشاورزی متوسطه در ایالت آیوا ایالات متحده انجام گرفت؛ نتایج نشان داد که ۶۴ درصد از این معلمان شناخت کسب‌وکار خود را منبع دانش کارآفرینی معرفی کردند، در حالی که شصت درصد آنها عوامل شناخت خود از دانش کارآفرینی را از راه مطالعه و دیگر ابزارها معرفی کردند.
کرانی و همکاران، ۱۳۹۳	بررسی عوامل مؤثر بر ایجاد روحیه کارآفرینی کشاورزی، مورد مطالعه: شهرستان کرمانشاه	این مطالعه رابطه بین روحیه کارآفرینی و عوامل اقتصادی، سازمانی، محیطی و شخصیتی را تبیین کرده و یافته‌های پژوهش نشان داده است که بین روحیه کارآفرینی و عوامل اقتصادی، سازمانی، محیطی، شخصیتی، سن، تعداد فرزندان و میزان تحصیلات رابطه معنی‌دار وجود دارد.
همکاران، نصیری فرد و ۱۳۹۳	تحلیل روحیه کارآفرینی مدیران شرکت‌های تعاونی روستایی استان گیلان	نتایج این مطالعه نشان داد که ۵۳ درصد پاسخ‌گویان از لحاظ روحیه کارآفرینی در سطح خوب و عالی قرار دارند؛ همچنین، ویژگی‌های فردی و حرفه‌ای همچون جنسیت، تمایل به شرکت در دوره‌های آموزشی، سابقه کار و سابقه مدیریتی سبب ایجاد اختلاف معنی‌دار در روحیه کارآفرینی آنها شده است.
موحلی و همکاران، ۱۳۸۹	بررسی روحیه کارآفرینی دانشجویان کشاورزی و شیوه‌های بهبود آموزش کارآفرینی	نتایج این پژوهش حاکی از آن است که بین جنسیت، سن، مقطع تحصیلی، و گرایش تحصیلی دانشجویان کشاورزی و میزان روحیه کارآفرینی آنها رابطه معنی‌دار وجود ندارد و تنها بین اشتغال دانشجویان و روحیه کارآفرینی آنها ارتباط معنی‌دار وجود دارد؛ از این رو، دانشجویانی که در کنار تحصیل، به کار دیگری اشتغال دارند، از روحیه کارآفرینی بالاتر برخوردارند.
ایمانی جاجرمی و پوررجب، ۱۳۸۹	سنجش و تحلیل ویژگی‌های کارآفرینی دهیاران با تأکید بر عوامل زمینه‌ای مؤثر بر آن، مطالعه موردی: دهیاران روستاهای شهرستان میاندوآب	نتایج این پژوهش نشان داد که در پنج ویژگی، نمره دهیاران بیش از متوسط نظری (۲/۵) و با شدت قوی بوده و در سه ویژگی، نمره آنها پایین است و در مجموع، میانگین کارآفرینی دهیاران مورد بررسی بالاتر از حد متوسط (۳/۰۷) است؛ همچنین، بر پایه نتایج سنجش تأثیر دو متغیر سن و تحصیلات (متغیرهای زمینه‌ای) و مطالعه مطبوعات و تردد به شهر به صورت ترکیبی، ترکیب تحصیلات- تردد به شهر و تحصیلات- مطالعه مطبوعات تأثیری بر میزان کارآفرینی دهیاران ندارند، اما ترکیب متغیری سن- تردد به شهر با کارآفرینی دهیاران دارای رابطه معنی‌دار است.

منبع: یافته‌های پژوهش

البته، گرچه تاکنون در مطالعات متعدد، به بررسی جنبه‌های گوناگون روحیه کارآفرینی پرداخته شده اما هنوز مطالعه‌ای ویژه در ارتباط با روحیه کارآفرینی در مناطق روستایی انجام نشده است، در حالی که کارآفرینی به‌مثابه یکی از راهبردهای نوین توسعه اقتصادی روستایی همواره مورد تأکید قرار می‌گیرد. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر سنجش و تحلیل میزان روحیه کارآفرینی در بین شاغلان بخش کشاورزی است.

چارچوب نظری پژوهش

کشاورزی ستون فقرات اقتصاد کشورهای در حال توسعه است و همچنان به نقش حیاتی خود برای توسعه، به‌ویژه در کشورهای کم‌درآمد که بخش اعظم درآمد کل و نیروی کار در بخش کشاورزی است، ادامه می‌دهد (سلیم‌منش و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). کشاورزی از طریق ایجاد اشتغال در مناطق روستایی و تأمین مواد غذایی با قیمت مناسب برای مناطق شهری به رشد درآمد و کاهش فقر در کشورهای در حال توسعه کمک می‌کند. برای ارتقای جایگاه این بخش، نهادی کردن کارآفرینی می‌تواند پایداری رشد کشور و متناسب با آن مناطق روستایی را رقم بزند (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۸۹: ۷). به همین دلیل، در برنامه سوم توسعه، موضوع کارآفرینی به‌ویژه در بعد آموزش و پرورش کارآفرینان مورد توجه قرار گرفته و طرح‌ها و اعتباراتی خاص در قالب این برنامه و برنامه‌های بودجه سالانه کشور برای گسترش و توسعه کارآفرینی پیش‌بینی شده است؛ همچنین، در بند «د» از ماده یک در برنامه چهارم توسعه نیز مورد تأکید قرار گرفته است. بنابراین، به دلیل نقش و جایگاه ویژه کارآفرینان در روند توسعه و رشد اقتصادی، بسیاری از دولت‌ها تلاش می‌کنند که با حداکثر امکانات و بهره‌برداری از دستاوردهای تحقیقاتی، تعداد بیشتری از افراد برخوردار از ویژگی‌ها و روحیه کارآفرینی در جامعه را به آموزش در راستای کارآفرینی و فعالیت‌های آن تشویق و هدایت کنند (سعیدی، ۱۳۸۸: ۱۷۲). به همین صورت، در برنامه پنجم توسعه، در فصول دوم، پنجم و ششم که به‌ترتیب، به مسائل علم و فناوری، اقتصاد و توسعه

منطقه‌ای مربوط می‌شوند، به کارآفرینی و ارائه راهکارهایی برای توسعه آن پرداخته شده است. دولت، در برنامه پنجم، به دنبال ایجاد تحول در نظام آموزشی کشور در همه مقاطع تحصیلی به منظور توسعه کارآفرینی است؛ افزون بر این، برنامه پنجم برای توسعه روستایی و ارتقای سطح درآمد و کیفیت زندگی روستاییان و کشاورزان، سامان‌دهی و استقرار فعالیت‌های کارآفرینی و اشتغال‌زایی کوچک و متوسط تولیدی و خدماتی در مناطق روستایی از طریق ارائه مشوق‌های مالی و اعتباری را مطرح کرده است (مرادی، ۱۳۸۹: ۹-۱۰).

کارآفرینی مفهومی است که تاکنون از دیدگاه‌های مختلف بررسی شده است. دیویدسن^(۱) در ۲۰۰۳ و گارتتر^(۲) در ۱۹۹۰ بر این باور بودند که «یک توافق جمعی و گسترده درباره تعریف کارآفرینی وجود ندارد» و همین موضوع شاخصی است که نشان می‌دهد که کارآفرینی در قالب یک حوزه جست‌وجوگری به‌طور نسبی در وضعیتی پیچیده قرار دارد (موحدی و یعقوبی فرانی، ۱۳۹۱: ۸). اما باید گفت، همه بر این باورند که کارآفرینی موتور محرکه توسعه اقتصادی کشورهاست. سه دلیل مهم کشورها برای توجه به مقوله کارآفرینی عبارت‌اند از تولید ثروت، توسعه فناوری و اشتغال مولد. اما شکاف وسیع میان مناطق روستایی و شهری در کشورهای در حال توسعه و چیرگی صنعت بر کشاورزی و گرایش راهبردها و سیاست‌های توسعه به سمت صنعت، همراه با ویژگی‌های اقتصادی-اجتماعی جامعه روستایی و کشاورزی باعث شده است تا کارآفرینی کشاورزی کمتر رشد داشته باشد (همان: ۱۰۵-۱۰۶)؛ این در حالی است که تجارب توسعه روستایی در کشورهای مختلف در چند دهه گذشته نشان می‌دهد که توسعه روستایی تنها با تزریق سرمایه و فناوری محقق نمی‌شود، بلکه عوامل زیادی در این زمینه نقش ایفا می‌کنند (همان: ۵۹). یکی از مهم‌ترین عوامل توسعه روستایی ترویج روحیه کارآفرینی است (رکن‌الدین افتخاری و سجاسی قیداری، ۱۳۸۹: ۵). از این‌رو، یکی از راهبردهای مهم برای رفع مشکل بیکاری جوانان توجه به کارآفرینی و پرداختن بدین مقوله است (Lashgarara et al., 2014: 65). بر این اساس، در حال حاضر، بیشتر افراد و مؤسسات فعال در زمینه توسعه روستایی، کارآفرینی را یک

فعالیت توسعه‌ای راهبردی می‌دانند که می‌تواند فرایند توسعه روستایی را تسریع کند. به باور مینارد^(۳) در ۲۰۰۹، کارآفرینی در مناطق روستایی تابعی از تشخیص فرصت‌های موجود، بسترسازی برای بروز خلاقیت و به دنبال آن ایجاد نوآوری برای بهره‌گیری از فرصت‌ها و اقدام مخاطره‌آمیز برای خلق ارزش است (حیدری ساریان، ۱۳۹۲: ۲۲۰). کارگزاری‌های توسعه، کارآفرینی روستایی را ظرفیتی بزرگ برای اشتغال‌زایی می‌دانند، سیاست‌مداران آن را به‌مثابه یک راهبرد کلیدی برای ممانعت از ناآرامی‌های روستایی می‌بینند، کشاورزان بدان به‌مثابه ابزاری برای بهبود درآمدهای کشاورزی می‌نگرند، و زنان بدان به‌مثابه زمینه‌ای برای اشتغال در کنار خانه‌داری که منجر به استقلال و عدم وابستگی به حمایت‌های اجتماعی می‌شود، نگاه می‌کنند. به هر حال، از نظر تمامی گروه‌ها، کارآفرینی وسیله‌ای برای ارتقای کیفیت زندگی افراد، خانواده‌ها و جوامع است که منجر به ایجاد اقتصاد و محیط سالم و پایدار می‌شود (پاسبان، ۱۳۸۳: ۲۸۱). بنابراین، اهمیت و نقش کارآفرینی در توسعه روستایی را می‌توان بدین صورت بیان کرد: ایجاد اشتغال جدید در نواحی روستایی، مصرف شهری/ تولید روستایی، بازدهی و نوآوری، و نیاز به فرصت‌های جدید و رشد تقاضا (رضوانی، ۱۳۹۰: ۲۲۴). بر این اساس، تاکنون مطالعات متعدد در ارتباط با کارآفرینی روستایی و کشاورزی در ادبیات جهانی و ایران صورت گرفته، که از آن جمله است: آلن و همکاران (Allen et al., 2003: 5)، کین (Kayne, 2002: 5)، ریگان (Reagan, 2002)، رکن‌الدین افتخاری و سجاسی قیداری (۱۳۸۹)، رکن‌الدین افتخاری و همکاران (۱۳۸۷)، رکن‌الدین افتخاری و همکاران (۱۳۸۹)، و فرجی سبکبار و همکاران (۱۳۹۰). کارآفرینی کشاورزی، شناسایی فرصت‌ها، تهدیدها، قوت‌ها و ضعف‌های کشاورزی با یک روش‌شناسی و سیاست‌گزینی خاص و جدید برای ایجاد تحول و دگرگونی در کشاورزی است (رکن‌الدین افتخاری و سجاسی قیداری، ۱۳۸۹: ۳۳). وارن^(۴) در ۲۰۰۴ کارآفرینی کشاورزی را تلاشی برای ایجاد تنوع تولید و رها شدن از وضعیت تولید مواد خام در چرخه عرضه محصولات و حرکت به سمت تولید برای بازارهای خاص، ارائه خدمات به سایر کشاورزان و شاغلان روستایی، استفاده از ظرفیت‌های کشاورزی مزارع و

واحدهای دامپروری برای جذب گردشگران و اشتغال‌زایی معرفی می‌کند (موحدی و یعقوبی فرانی، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

بر پایه دیدگاه‌های گوناگون در زمینه کارآفرینی، می‌توان به تشریح و توصیف رفتار، ویژگی‌ها، و خصوصیات کارآفرینان از جمله کارآفرینان بخش کشاورزی پرداخت. به‌طور کلی، کارآفرینی را می‌توان از چند منظر بررسی کرد، که از آن جمله‌اند: الف) رویکرد اقتصادی، ب) رویکرد فرهنگی - اجتماعی، و ج) رویکرد روان‌شناختی (ویژگی‌های شخصیتی). از این‌رو، صاحب‌نظران رویکرد اقتصادی معتقدند که کارآفرینان موفق از ویژگی‌ها و روحیه‌های آینده‌نگری، تسهیل‌گری، مجری و پیرانرژی بودن، و رهبری برخوردارند. رویکرد فرهنگی - اجتماعی به بررسی کارآفرینان با توجه به بستر و زمینه فرهنگی - اجتماعی و محیط پیرامون او می‌پردازد و همچنین، کارآفرین را تصمیم‌گیرنده‌ای متأثر از محیط فرهنگی - اجتماعی خاص پیرامون خود معرفی می‌کند که ایده‌ها و اقداماتش به تبعیت از آن شکل می‌گیرد. در رویکرد ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه، اعتقاد بر این است که برخی ویژگی‌های شخصیتی تعریف‌شده وجود دارد که می‌تواند زمینه‌ساز توسعه روحیه کارآفرینی در انسان باشد. صاحب‌نظرانی همچون احمدپور داریانی (۱۳۸۱) بر نقش ویژگی‌های فردی و شخصی تأکید دارند، و به نظر می‌رسد که نقش این ویژگی‌ها در روحیه کارآفرینی افراد از سایر عوامل همچون عوامل محیطی و اقتصادی پررنگ‌تر و اساسی‌تر است. نه ویژگی اساسی شخصیتی در کارآفرینان مشتمل بر کانون کنترل، خلاقیت و نوآوری، تحمل ابهام، مخاطره‌پذیری، موفقیت‌طلبی، چالش‌طلبی، استقلال‌طلبی، سلاست فکری و عمل‌گرایی بر روحیه کارآفرینی مؤثرند (نعمتی، ۱۳۹۲: ۵۰). به همین دلیل، بررسی ویژگی‌های افراد کارآفرین نشان می‌دهد که این افراد از مجموعه خصلت‌هایی برخوردارند که با شناسایی آنها می‌توان زمینه لازم برای تقویت و توسعه کارآفرینی را بین سایر افراد جامعه فراهم ساخت (موحدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۶). برخی از این خصلت‌ها عبارت‌اند از: تحمل مخاطره، هدف‌گرا بودن (شاهرکنی، ۱۳۸۴)، فرصت‌گرا بودن، از خودگذشتگی، میل به پیشرفت و توفیق‌طلبی، رقابت‌مندی، قدرت تحمل (شریف‌زاده و

زمانی، (۱۳۸۵)، خوش‌بینی، آینده‌نگر بودن، کنترل محیط بیرون، انگیزش، مصمم بودن، اعتماد به نفس داشتن، نتیجه‌گرا بودن، قدرت‌طلبی و استقلال‌طلبی.

جدول ۲- ویژگی‌های شخصیتی افراد کارآفرین، به‌منظور سنجش روحیه کارآفرینی

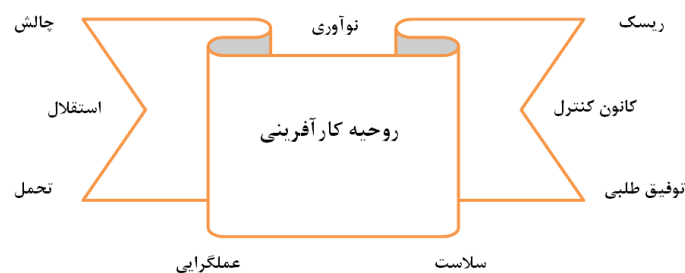
تحمّل مخاطره	قدرت تحمّل	استقلال‌طلبی	رقابت‌مندی	دارا بودن روحیه انتقادی
فرصت‌گرا بودن	میزان مطالعه	جسارت	کنترل محیط بیرون	واقع‌گرایی
از خودگذشتگی	انگیزش	کنترل درونی	مهارت‌های تخصصی و فنی	تغییرپذیری
مهارت‌های ارتباطی	مصمم بودن	مسئولیت‌پذیر بودن	قدرت‌طلبی	توجه به تهدید و فرصت‌ها
هدف‌گرا بودن	اعتماد به نفس	خودباوری	عزم و اراده	روابط انسانی بالا
خوش‌بینی	نتیجه‌گرا بودن	توانایی مدیریت دیگران	تمرکز	آشنایی با طرح کسب‌و کار
آینده‌نگر بودن	خلاقیت و نوآوری	نیاز به پیشرفت دائمی	صاحب‌نظر بودن	تجربه شکست
علاقه‌مندی به فعالیت اقتصادی	میل به پیشرفت و توفیق‌طلبی	توانایی جلب همکاری دیگران	واکنش مثبت به مشکلات و موانع	داشتن راه حل برای مشکلات

منبع: یافته‌های پژوهش، با اقتباس از: موحدی و یعقوبی فرانی، ۱۳۹۱

اما از آنجا که در همه جای دنیا به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، بیشترین میزان کسب‌وکارها در اختیار کشاورزان قرار دارند، آنها اصلی‌ترین نقش را در اقتصاد کشورهای خود ایفا می‌کنند (Poza and Daugherty, 2013: 14)؛ با این همه، اغلب آنها از خصوصیات ماند درون‌گرایی، انعطاف‌ناپذیری و ثبات در برابر تغییرات برخوردارند (Hall et al., 2001: 8)؛ و از این‌رو، به مخاطره‌پذیری در قالب فعالیت‌های کارآفرینی تمایل ندارند (Johannisson, 2002: 28). شیوه زندگی سنتی و معیشتی آنها به عنوان کشاورزان عادی اغلب به‌گونه‌ای بوده که مانع از نوآوری، خلاقیت و کارآفرینی شده است (Habbershon, 2006: 41) و آنها به عنوان سرپرستان خانوارهای روستایی با شیوه‌ها و الگوهای سنتی کسب‌وکار فعالیت می‌کنند (Hall et al., 2001: 18)؛ این نوع کسب‌وکار را آرونوف و وارد^(۵) در ۱۹۹۷ الگوی ایستا و آسیب‌پذیر می‌نامند، که در

برابر تغییرات ثابت عمل می‌کند (Hall et al., 2001: 36) و در آن، فرایند تصمیم‌گیری متمرکز است (Habbershon, 2006: 22). در مقابل، کشاورزان موفق و کارآفرین، با یک شیوه آینده‌نگری خاص و با در نظر گرفتن منابع و محدودیت‌های محیطی، عبرت گرفتن از گذشته خود و دیگران، متناسب با دانش بومی و نوین، با شخصیتی تحول‌پذیر به همراه مخاطره‌پذیری، نوآوری و خلاقیتی بالا، بهترین و آخرین موقعیت‌های اقتصادی و بازار را شناسایی و ارزیابی کرده و بر اساس نبوغ خود و با راهنمایی‌های بیرونی و رعایت حقوق مکانی، فضایی و انسانی به بهره‌گیری عقلانی، شایسته و اقتصادی از فرصت‌های بالقوه و بالفعل کشاورزی می‌پردازند (Kayne, 2002: 5)؛ رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۷: ۴). بنابراین، کشاورزان می‌توانند مانند سایر افراد در سطح جامعه روستایی کارآفرین بوده، و از مهم‌ترین منابع رشد و توسعه اقتصادی باشند (Barringer and Ireland, 2006: 3) و در جوامع روستایی، در زمینه‌هایی همچون تولید درآمد، ایجاد اشتغال، مخاطره‌پذیری اقتصادی، و سرمایه‌گذاری نقش اساسی ایفا کنند (Habbershon, 2006: 15). آنها نشان‌دهنده سرمایه‌های عظیم انسانی بوده (Habbershon and Pistrui, 2002: 2)، بزرگ‌ترین منبع درآمدزایی به‌شمار می‌روند (Habbershon et al., 2001: 17). از این‌رو، بررسی و مطالعه ویژگی‌ها و خصوصیات کارآفرینانه در بین کشاورزان روستایی از جنبه‌های مختلف مدیریت، برنامه‌ریزی و توسعه کارآفرینی ضروری است (شکل ۱).

شکل ۱- ویژگی‌های کلیدی سنجش روحیه کارآفرینی در بین کشاورزان

روش‌شناسی پژوهش

در پژوهش حاضر، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و گردآوری داده‌ها برای پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهش به دو صورت اسنادی (کتابخانه‌ای) و پیمایشی (مطالعات میدانی) انجام شده است؛ ابزار مورد استفاده در روش پیمایشی پرسشنامه‌ای بود که پس از بررسی پیشینه مطالعات در این زمینه و نیز مصاحبه با صاحب‌نظران تهیه و تدوین شد. این پرسشنامه دربردارنده ۱۰۳ گویه در قالب ۸ شاخص مستخرج از چارچوب نظری برای سنجش ابعاد روحیه کارآفرینی بود. در پژوهش حاضر، به منظور تجزیه و تحلیل نمرات شاغلان بخش کشاورزی مورد مطالعه در هر کدام از محورهای ۸ گانه ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه و مقایسه آن با هنجارهای موجود، توصیف آماری داده‌ها انجام شد (جدول ۳).

جدول ۳- هنجارهای ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه

شاخص	بسیار ضعیف	ضعیف	قوی	بسیار قوی
مخاطره‌پذیری متعادل	۱۸-۴۳	۴۳-۵۱	۵۱-۵۷	۵۷-۷۲
کانون کنترل	۱۷-۴۹	۴۹-۵۵	۵۵-۶۰	۶۰-۶۸
نیاز به موفقیت	۱۵-۴۴	۴۴-۴۸	۴۸-۵۳	۵۳-۶۰
سلاست فکری	۱۳-۳۴	۳۴-۳۸	۳۸-۴۳	۴۳-۵۲
عمل‌گرایی	۸-۲۵	۲۵-۲۸	۲۸-۳۰	۳۰-۳۲
تحمل ابهام	۱۱-۱۸	۱۸-۲۲	۲۲-۲۶	۲۶-۴۴
استقلال‌طلبی	۷-۱۹	۱۹-۲۱	۲۱-۲۳	۲۳-۲۸
چالش‌طلبی	۶-۱۶	۱۶-۱۹	۱۹-۲۱	۲۱-۲۴
نوآوری	۸-۲۵	۲۵-۲۸	۲۸-۳۰	۳۰-۳۲
کارآفرینی	۱۰۳-۲۸۹	۲۸۹-۳۱۷	۳۱۷-۳۳۳	۳۳۳-۴۱۲

منبع: یافته‌های پژوهش، با اقتباس از: نعمتی، ۱۳۹۲: ۵۵

ابزار سنجش روحیه کارآفرینی در بین شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه بر اساس رویکرد روان‌شناختی کارآفرینی با مقیاس چهار گزینه‌ای (کاملاً مخالف، نسبتاً مخالف، نسبتاً موافق، و کاملاً موافق) طراحی شده و برای بررسی پایایی، از شیوه آلفای کرونباخ استفاده شده است. پایایی کلی پرسشنامه برابر با ۰/۹۱ بوده است (جدول ۴).

جدول ۴- اعتبار مقیاس‌های سنجش روحیه کارآفرینی

ردیف	مقیاس	آلفای کرونباخ	آلفا در صورت حذف مقیاس از پرسشنامه
۱	مخاطره‌پذیری	۰/۷۲۴	۰/۷۸۵
۲	کانون کنترل	۰/۷۲۶	۰/۷۷
۳	نیار به موفقیت	۰/۷۸۴	۰/۷۴۱
۴	سلاست فکری	۰/۸۳۵	۰/۷۳۵
۵	عمل‌گرایی	۰/۷۳۸	۰/۷۵۱
۶	تحمل ابهام	۰/۷۸۴	۰/۷۵۹
۷	استقلال‌طلبی	۰/۷۴۳	۰/۷۸۰
۸	چالش‌طلبی	۰/۶۸۷	۰/۷۴۶
۹	نوآوری	۰/۵۵	۰/۷۵۶
	اعتبار کلی مقیاس‌های نُه‌گانه	۰/۷۷۹	-

منبع: یافته‌های پژوهش

مطابق یافته‌های جدول بالا، ضریب آلفا برای مقیاس نهم (نوآوری) بسیار کمتر از معیار قابل پذیرش (یعنی، ۰/۷) است، اما از آنجا که در اکثر تحقیقات پیشین و نظریه‌های کارآفرینی، این مقیاس به‌کرات مورد تأکید قرار گرفته، از پرسشنامه حذف نشده است. همچنین، به منظور اطمینان از روایی پرسشنامه، ده تن از اساتید متخصص دانشگاهی و مهندسان جهاد کشاورزی شهرستان خواف، پس از مطالعه عمیق سؤال‌های پرسشنامه، نظرات خود را اعلام کردند که پس از بحث و بررسی و اصلاحات مورد نظر، روایی پرسشنامه تأیید شد. بعد از تدوین پرسشنامه، برای به‌دست آوردن اطلاعات مورد نیاز از طریق ارتباط مستقیم و حضوری با شاغلان بخش کشاورزی، داده‌ها جمع‌آوری شدند. جامعه آماری مطالعه را کلیه روستاهای بالای صد خانوار روستایی شهرستان خواف، که از نظر کشاورزی پویا بودند، تشکیل می‌دادند، زیرا این شهرستان دارای بیش از ۲۱۲۴۱/۴ هکتار سطح زیر کشت آبی، ۶۳۸ هکتار سطح زیر کشت دیم و ۵۱۰۱۵۹ واحد دامی با تولید بیش از ۱۵۶۰۳۷ تن محصولات زراعی، باغی و دامی

است. ارزش ناخالص اقتصادی کل تولیدات زراعی، باغی و دامی شهرستان بیش از ۲۲۵۷۹۰۰ میلیون ریال برابر با ۰/۳۶ درصد ارزش تولیدات استان و دارای رتبه نوزدهم است (اداره آمار و اطلاعات کشاورزی، ۱۳۹۳: ۴).

به طور کلی، ۵۷۹۴ خانوار روستایی ساکن در پانزده نقطه روستایی با کشاورزی پویا بودند که با استفاده از رابطه کوکران، حجم نمونه به تعداد ۱۶۵ خانوار تعیین شد؛ پس از اصلاح، تعداد نمونه‌ها به ۱۹۷ خانوار افزایش یافت که به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با هر طبقه، از سه بخش شهرستان خواف (مرکزی، سنگان و سلامی) انتخاب شدند.

بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که «درجه و میزان روحیه کارآفرینی در میان شاغلان بخش کشاورزی روستاها چگونه و با چه کیفیتی است؟»؛ این مسئله در قالب چند فرضیه به شرح زیر بررسی شده است:

- روستاهای مورد مطالعه در برخورداری از ویژگی‌های نُه‌گانه روحیه کارآفرینی و در کل روحیه کارآفرینی در وضعیت قوی قرار دارند.
- بین ویژگی‌های عمومی و حرفه‌ای کشاورزان و روحیه کارآفرینی در آنها همبستگی وجود دارد.
- بین ویژگی‌های نُه‌گانه روحیه کارآفرینی با یکدیگر رابطه معنی‌دار وجود دارد.
- سهم برخی از مؤلفه‌های روحیه کارآفرینی در ایجاد روحیه بین کشاورزان بیش از سایر مؤلفه‌هاست.
- بین روستاهای منطقه از لحاظ برخورداری از ویژگی‌های مؤثر بر روحیه کارآفرینی تفاوت معنی‌دار وجود دارد.

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری‌شده، با توجه به اهداف و فرضیات پژوهش، از آمار توصیفی (جدول توزیع فراوانی، درصد فراوانی، درصد فراوانی تجمعی، و میانگین) و نیز آمار استنباطی (ضرایب همبستگی و آزمون‌های فریدمن،

واریانس یک طرفه، و t) با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS 20 و همچنین، برای اولویت‌بندی روستاها به لحاظ برخورداری مردم از روحیه کارآفرینی، از مدل‌های وزن‌دهی آنتروپی و اولویت‌بندی ویکور (Opricovic and Tzeng, 2007)؛ سنجسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۳) استفاده شده است.

نتایج و بحث

توصیف یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که نمونه‌های آماری بر حسب گروه سنی در محدوده سنی هجده تا ۶۵ سال و بیشترین تعداد نمونه در گروه سنی ۲۱ تا سی سال قرار دارند. بررسی ویژگی‌های سنی اعضای نمونه مشخص کرد که گروه سنی ۲۱ تا سی سال با ۳۶ درصد در بالاترین رده و گروه سنی کمتر از بیست سال با یک درصد در پایین‌ترین رده قرار دارند. بررسی وضعیت جنسیت افراد مورد مطالعه نیز نشان داد که ۹۱/۴ درصد (۱۸۰ نفر) مرد و ۸/۶ درصد (هفده نفر) زن بودند. همچنین، بر پایه نتایج بررسی سطح تحصیلات پاسخ‌گویان، ۳۹/۶ درصد (۷۸ نفر) دیپلم و با کمترین تعداد، یک درصد (دو نفر) بی‌سواد بودند.

برای بررسی فرضیه اول در زمینه سنجش میزان روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه، از آزمون‌های مختلف آماری استفاده شده است. بدین منظور، مجموع امتیاز هر کدام از مؤلفه‌های مورد نظر محاسبه و با هنجارهای استاندارد (جدول ۳) مقایسه و وضعیت اعضای نمونه در برخورداری از هر مؤلفه تبیین شده است (جدول ۵). بر اساس اطلاعات جدول ۵، کل افراد مورد مطالعه در مؤلفه‌های مخاطره‌پذیری، عمل‌گرایی و چالش‌طلبی در وضعیت ضعیف و در مؤلفه‌های کانون کنترل، نیاز به موفقیت و سلاست فکری در وضعیت قوی و همچنین، در مؤلفه تحمل ابهام و مؤلفه‌های نوآوری و استقلال‌طلبی، به ترتیب، در وضعیت بسیار قوی و بسیار ضعیف قرار داشتند و در کل روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه در وضعیت ضعیف ارزیابی شده است. بر این اساس، فرضیه اول رد می‌شود.

جدول ۵- مجموع امتیاز و وضعیت مؤلفه‌های نُه‌گانه ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه

مؤلفه‌ها	مخاطره‌پذیری	کاردن کنترل	باز به موفقیت	سلاست فکری	عمل‌گرایی	تحمل ابهام	استقلال‌طلبی	کارآفرینی	فردی	روحیه کارآفرینی
امتیاز	۲۷/۹۷	۵۶/۴۲	۴۹/۰۲	۳۹/۳۹	۲۷/۴۷	۲۷/۱۰	۱۷/۶۳	۱۷/۵۰	۲۲/۴۱	۳۰۴/۹۴
وضعیت	ضعیف	قوی	قوی	قوی	ضعیف	بسیار قوی	بسیار ضعیف	ضعیف	بسیار ضعیف	ضعیف

منبع: یافته‌های پژوهش

به منظور بررسی فرضیه دوم در زمینه رابطه بین برخی متغیرهای فردی و متغیر وابسته (روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی)، به تناسب و بر حسب نوع متغیر، از ضرایب همبستگی استفاده شد (جدول ۶). همان‌گونه که مشاهده می‌شود، بین متغیرهای فردی و حرفه‌ای شامل سن، جنسیت، سطح تحصیلات، سابقه کار، و مهارت تخصصی شاغلان بخش کشاورزی و روحیه کارآفرینی در آنها همبستگی وجود دارد؛ به دیگر سخن، با افزایش و تغییر در هر کدام از متغیرها، سطح روحیه کارآفرینی در بین جامعه کشاورزی قابل تغییر است. بنابراین، فرضیه دوم مبنی بر وجود همبستگی بین ویژگی‌های عمومی و حرفه‌ای کشاورزان و روحیه کارآفرینی در آنها تأیید می‌شود.

جدول ۶- همبستگی ویژگی‌های عمومی و حرفه‌ای با روحیه کارآفرینی

متغیر مستقل	نوع متغیر	متغیر وابسته	نوع متغیر	آزمون	ضریب همبستگی	سطح معنی‌داری
سن	فاصله‌ای	روحیه کارآفرینی	رتبه‌ای	پیرسون	-۰/۰۲۸**	۰/۰۰۷
سطح تحصیلات	رتبه‌ای	روحیه کارآفرینی	رتبه‌ای	اسپیرمن	-۰/۱۱۳*	۰/۰۱۳
سابقه کار	فاصله‌ای	روحیه کارآفرینی	رتبه‌ای	پیرسون	۰/۰۲۹**	۰/۰۰۶
مهارت	اسمی	روحیه کارآفرینی	رتبه‌ای	اسپیرمن	-۰/۰۵۴**	۰/۰۰۲
جنس	اسمی	روحیه کارآفرینی	رتبه‌ای	اسپیرمن	۰/۱۹۴**	۰/۰۰۶

* سطح معنی‌داری: کمتر یا مساوی ۰/۰۵ ** سطح معنی‌داری: کمتر یا مساوی ۰/۰۱

منبع: یافته‌های پژوهش

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، روحیه کارآفرینی از طریق شاخص‌های نُه‌گانه قابل بررسی است؛ اما باید توجه داشت که هر کدام از شاخص‌ها نیز به صورت جداگانه می‌توانند با شاخص‌های دیگر ارتباط داشته باشند و در افزایش میزان آن تأثیرگذار باشند. در این راستا، برای آزمون فرضیه دوم، از آزمون همبستگی اسپیرمن استفاده شده، که نتایج آن در جدول ۷ آمده است.

نتایج بررسی نشان می‌دهد که مخاطره‌پذیری با سلاست فکری، عمل‌گرایی، تحمل ابهام، چالش‌طلبی و نوآوری ارتباط معنی‌دار دارد ($\text{Sig.} \leq 0/01$). همچنین، رابطه کانون کنترل با نیاز به موفقیت، سلاست فکری، عمل‌گرایی و چالش‌طلبی معنی‌دار است ($\text{Sig.} \leq 0/01$). نیاز به موفقیت نیز با تمام ویژگی‌های دیگر به‌جز مخاطره‌پذیری و استقلال‌طلبی (با رابطه معنی‌داری $\text{Sig.} \leq 0/05$) رابطه معنی‌دار وجود دارد ($\text{Sig.} \leq 0/01$). همچنین، رابطه سلاست فکری و چالش‌طلبی با تمام ویژگی‌های دیگر معنی‌دار است ($\text{Sig.} \leq 0/01$). تحمل ابهام نیز با سلاست فکری، استقلال‌طلبی، چالش‌طلبی و نوآوری در سطح معنی‌داری کمتر یا مساوی $0/01$ و با عمل‌گرایی در سطح معنی‌داری کمتر یا مساوی $0/05$ رابطه معنی‌دار دارد. همچنین، نوآوری با سلاست فکری، عمل‌گرایی و استقلال‌طلبی رابطه معنی‌دار دارد ($\text{Sig.} \leq 0/01$).

افزون بر این، مؤلفه سلاست فکری با چالش‌طلبی دارای شدیدترین رابطه است ($0/576$)؛ و در رتبه بعد، مؤلفه‌های کانون کنترل و نیاز به موفقیت با مؤلفه عمل‌گرایی شدیدترین رابطه را دارند ($0/572$)، که رابطه‌ای مثبت و مستقیم است. همچنین، نیاز به موفقیت با استقلال‌طلبی ($0/149$)، مخاطره‌پذیری با نیاز به موفقیت ($0/159$) و عمل‌گرایی با تحمل ابهام ($0/167$)، به ترتیب، ضعیف‌ترین رابطه‌ها را دارند.

جدول ۷- همبستگی بین ویژگی‌های نه‌گانه شخصیتی کارآفرینانه

متغیرها	مخاطره‌پذیری	کانون کنترل	نیاز به موفقیت	سلاست فکری	عمل‌گرایی	تحمل ابهام	استقلال‌طلبی	چالش‌طلبی	نوآوری
مخاطره‌پذیری	R	۰/۰۹۷	۰/۱۵۹*	۰/۲۲۹**	۰/۲۳۰**	۰/۴۹۲**	۰/۰۴۹	۰/۳۹۹**	۰/۴۰۱**
	Sig.	۰/۱۷۳	۰/۰۲۶	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰	۰/۴۹۵	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
کانون کنترل	R		۰/۵۵۳**	۰/۴۹۶**	۰/۵۷۲**	۰/۰۱۶	۰/۰۶۷	۰/۴۲۷**	۰/۱۰۵
	Sig.		۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۸۲۱	۰/۳۴۶	۰/۰۰۰	۰/۱۴۲
نیاز به موفقیت	R			۰/۵۳۱**	۰/۵۷۲**	۰/۲۱۷**	۰/۱۴۹*	۰/۵۰۴**	۰/۲۶۱**
	Sig.			۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۲	۰/۰۳۷	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
سلاست فکری	R				۰/۵۶۵**	۰/۲۱۰**	۰/۲۱۲**	۰/۵۷۶**	۰/۳۴۳**
	Sig.				۰/۰۰۰	۰/۰۰۳	۰/۰۰۳	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
عمل‌گرایی	R					۰/۱۶۷*	۰/۰۱۹	۰/۴۷۵**	۰/۲۲۰**
	Sig.					۰/۰۱۹	۰/۷۸۷	۰/۰۰۰	۰/۰۰۲
تحمل ابهام	R						۰/۴۶۲**	۰/۴۱۷**	۰/۴۶۹**
	Sig.						۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
استقلال‌طلبی	R							۰/۲۸۷**	۰/۳۰۰**
	Sig.							۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
چالش‌طلبی	R								۰/۵۱۷**
	Sig.								۰/۰۰۰
نوآوری	R								
	Sig.								

* سطح معنی‌داری: کمتر یا مساوی ۰/۰۵ ** سطح معنی‌داری: کمتر یا مساوی ۰/۰۱

منبع: یافته‌های پژوهش

در ادامه، برای تبیین اهمیت و جایگاه هر کدام از مؤلفه‌های نه‌گانه شخصیتی در روحیه کارآفرینی، از نتایج آزمون فریدمن استفاده شد (جدول ۸). با توجه به نتایج جدول ۸، از آنجا که سطح معنی‌داری (۰/۰۰۰) کمتر از ۰/۰۱ است و معنی‌دار بودن این آزمون اثبات می‌شود، می‌توان از آن برای بررسی سهم هر کدام از ویژگی‌های شخصیتی در روحیه کارآفرینی اعضای نمونه استفاده کرد.

جدول ۸- نتیجه آزمون فریدمن

سطح معنی داری	درجه آزادی	آماره آزمون
۰/۰۰۰	۸	۱۴۳۷/۰۲۲

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج جدول ۹ نشان می‌دهد که در بین شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه، سهم شاخص‌های مربوط به کانون کنترل در ایجاد روحیه کارآفرینی نسبت به سایر مؤلفه‌ها مهم‌تر و بیشتر و سهم شاخص‌های مربوط به چالش‌طلبی کمتر است. اگر بخواهیم به ترتیب اولویت از نظر سهم داشتن در ایجاد روحیه کارآفرینی، مؤلفه‌های نه‌گانه شخصیتی را رتبه‌بندی کنیم، این مؤلفه‌ها عبارت خواهند بود از: کانون کنترل، نیاز به موفقیت، مخاطره‌پذیری، سلاست فکری، عمل‌گرایی، تحمل ابهام، نوآوری، استقلال‌طلبی، و چالش‌طلبی. میانگین رتبه‌ای هر کدام از مؤلفه‌های نه‌گانه شخصیتی نشانگر ضریب اهمیت و تأثیر آنها در ایجاد روحیه کارآفرینی در قلمرو پژوهش است که در این میان، سهم مؤلفه چالش‌طلبی از سایر مؤلفه‌ها کمتر بوده، که بیانگر پررنگ نبودن شاخص‌های آن در بین اعضای نمونه است.

جدول ۹- میانگین رتبه مؤلفه‌های شخصیتی کارآفرینی محاسبه‌شده با آزمون فریدمن

رتبه	مخاطره‌پذیری	کانون کنترل	نیاز به موفقیت	سلاست فکری	عمل‌گرایی	تحمل ابهام	استقلال‌طلبی	چالش‌طلبی	نوآوری
میانگین رتبه	۷/۵۱	۸/۷	۷/۵۷	۶/۱۳	۴/۳۸	۴/۲۷	۱/۷۱	۱/۶۴	۳/۱
جایگاه و رتبه	۳	۱	۲	۴	۵	۶	۸	۹	۷

منبع: یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر، به منظور بررسی تفاوت میان ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه و مقایسه این روستاها در زمینه میانگین روحیه کارآفرینی و مؤلفه‌های نه‌گانه شخصیتی آن، از آزمون t تک‌نمونه‌ای و

تحلیل واریانس یک طرفه آنووا (ANOVA) استفاده شده است. در این آزمون‌ها، فرض صفر عبارت از عدم وجود تفاوت معنی‌دار میان روستاهای مورد مطالعه در خصوص برخورداری از هر کدام از ویژگی‌های نُه‌گانه شخصیتی کارآفرینانه، و فرض خلاف بیانگر وجود تفاوت معنی‌دار بین روستاهای مورد مطالعه بوده است. نتایج محاسبات آنووا در جدول ۱۰ خلاصه شده است.

جدول ۱۰- خلاصه نتایج آزمون واریانس یک طرفه آنووا

مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معنی‌داری
۳۳۶۱۲/۳۴۳	۱۴	۲۴۰۰/۸۸۲		
۱۴۸۸۹۲/۸۷۷	۱۸۲	۱۸۱/۰۹۳	۲/۹۳۵	۰/۰۰۰
۱۸۲۵۰۵/۲۲۰	۱۹۶			

منبع: یافته‌های پژوهش

در کل، بین روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی تفاوت معنی‌دار وجود دارد (جدول ۱۱). در پژوهش حاضر، به منظور بررسی تفاوت میان ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه شاغلان بخش کشاورزی و مقایسه میان روستاهای مورد مطالعه، از آزمون تحلیل واریانس یک طرفه بهره‌گیری شده است. در این آزمون، فرض صفر عبارت از عدم وجود تفاوت بین کل جامعه نمونه شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه از لحاظ برخورداری از ویژگی‌های نُه‌گانه شخصیتی کارآفرینانه و فرض خلاف عبارت از وجود تفاوت بین افراد این جامعه نمونه است. با توجه به میزان F و سطوح معنی‌داری به دست آمده که در جدول ۱۱، در ارتباط با شاغلان بخش کشاورزی ارائه شده است، از آنجا که فقط سطوح معنی‌داری مربوط به مؤلفه‌های مخاطره‌پذیری، سلاست فکری، عمل‌گرایی، تحمل ابهام، و چالش‌طلبی کمتر از سطح آلفای ۰/۰۵ است، در نتیجه، فرض‌های صفر مربوط بدین آزمون در ارتباط با تعدادی از شاخص‌ها رد می‌شود؛ به دیگر سخن، بین کل شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه در خصوص برخورداری از مؤلفه‌های مخاطره‌پذیری، سلاست فکری، عمل‌گرایی، تحمل ابهام، و چالش‌طلبی تفاوت معنی‌دار وجود دارد، اما بین کل شاغلان کشاورزی

روستاهای مورد مطالعه در خصوص برخورداری از مؤلفه‌های کانون کنترل، نیاز به موفقیت، استقلال طلبی، و نوآوری، بر اساس میزان F و سطوح معنی داری به دست آمده، تفاوت معنی دار مشاهده نشده است.

جدول ۱۱- نتایج آزمون واریانس یک طرفه برای ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه

سطح معنی داری	آماره F	میانگین مجذورات	درجه آزادی	مجموع مجذورات	مؤلفه‌های شخصیتی کارآفرینانه
۰/۰۰۳	۲/۵۲۸	۱۴۷/۹۸۴	۱۴	۲۰۷۱/۷۸۲	درون گروهی
		۵۸/۵۴۹	۱۸۲	۱۰۶۵۵/۹۵۰	برون گروهی
			۱۹۶	۱۲۷۲۷/۷۳۲	جمع
۰/۰۷۳	۱/۶۳۵	۸۸/۵۳۰	۱۴	۱۲۳۹/۴۲۵	درون گروهی
		۵۴/۱۳۶	۱۸۲	۹۸۵۲/۷۵۸	برون گروهی
			۱۹۶	۱۱۰۹۲/۱۸۳	جمع
۰/۱۰۱	۱/۵۳۸	۵۱/۷۵۲	۱۴	۷۲۴/۵۳۴	درون گروهی
		۳۳/۶۳۹	۱۸۲	۶۱۲۲/۳۳۹	برون گروهی
			۱۹۶	۶۸۴۶/۸۷۳	جمع
۰/۰۰۲	۲/۵۷۹	۸۵/۱۶۰	۱۴	۱۱۹۲/۲۴۳	درون گروهی
		۳۳/۰۲۷	۱۸۲	۶۰۱۰/۸۷۴	برون گروهی
			۱۹۶	۷۲۰۳/۱۱۷	جمع
۰/۰۰۸	۲/۲۲۶	۲۸/۶۶۲	۱۴	۴۰۱/۲۷۰	درون گروهی
		۱۲/۸۷۸	۱۸۲	۲۳۴۳/۸۲۶	برون گروهی
			۱۹۶	۲۷۴۵/۰۹۶	جمع
۰/۰۰۱	۲/۶۹۹	۸۱/۱۳۰	۱۴	۱۱۳۵/۸۱۵	درون گروهی
		۳۰/۰۵۶	۱۸۲	۵۴۷۰/۱۵۴	برون گروهی
			۱۹۶	۶۶۰۵/۹۷۰	جمع
۰/۰۷۲	۱/۶۴۰	۲۶/۰۷۰	۱۴	۳۶۴/۹۸۲	درون گروهی
		۱۵/۸۹۴	۱۸۲	۲۸۹۲/۷۰۴	برون گروهی
			۱۹۶	۳۲۵۷/۶۸۵	جمع
۰/۰۱۲	۲/۱۳۷	۱۸/۴۰۲	۱۴	۲۵۷/۶۳۴	درون گروهی
		۸/۶۱۳	۱۸۲	۱۵۶۷/۶۱۵	برون گروهی
			۱۹۶	۱۸۲۵/۲۴۹	جمع
۰/۰۹۸	۱/۵۴۷	۲۸/۷۹۱	۱۴	۴۰۳/۰۶۹	درون گروهی
		۱۸/۶۰۸	۱۸۲	۳۳۸۶/۶۲۶	برون گروهی
			۱۹۶	۳۷۸۹/۶۹۵	جمع

منبع: یافته‌های پژوهش

در ادامه، برای تبیین بهتر تفاوت و اختلاف میانگین مؤلفه‌های نُه‌گانه شخصیتی در روستاهای مورد مطالعه، از نتایج آزمون t استفاده شده است (جدول ۱۲). با توجه به میزان t و سطح معنی‌داری به دست آمده برای هر کدام از آزمون‌ها در جدول ۱۲ و همچنین، از آنجا که سطوح معنی‌داری مربوط به تمامی مؤلفه‌های نُه‌گانه شخصیتی کارآفرینانه کمتر از سطح آلفای ۰/۰۵ بوده است، در نتیجه، فرض صفر مربوط بدین آزمون‌ها رد می‌شود، که نشان‌دهنده وجود تفاوت معنی‌دار بین روستاهای منطقه در خصوص میزان برخورداری از تمامی مؤلفه‌های شخصیتی کارآفرینانه است.

جدول ۱۲- تبیین تفاوت معنی‌داری روستاهای مورد مطالعه در برخورداری از ویژگی‌های نُه‌گانه شخصیتی (آزمون t)

مؤلفه‌ها	آماره t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	اختلاف میانگین	فاصله اطمینان ۹۵٪
				کران بالا	کران پایین
مخاطره‌پذیری	۲۲/۵۹۵	۱۹۶	۰/۰۰۰	۱۲/۹۷۲۵۹	۱۱/۸۴۰۳
کانون کنترل	۳۹/۹۷۶	۱۹۶	۰/۰۰۰	۲۱/۴۲۶۴۰	۲۰/۳۶۹۴
نیاز به موفقیت	۳۳/۳۰۷	۱۹۶	۰/۰۰۰	۱۴/۰۲۲۵۳۸	۱۳/۱۹۴۹
سلاست فکری	۱۰/۱۷۸	۱۹۶	۰/۰۰۰	۴/۳۹۵۹۴	۳/۵۴۴۱
عمل‌گرایی	-۲۸/۲۳۳	۱۹۶	۰/۰۰۰	-۷/۵۲۷۹۲	-۸/۰۵۳۸
تحمل ابهام	-۱۹/۰۹۶	۱۹۶	۰/۰۰۰	-۷/۸۹۸۴۸	-۸/۷۱۴۲
استقلال‌طلبی	-۵۹/۷۸۵	۱۹۶	۰/۰۰۰	-۱۷/۳۶۵۴۸	-۱۷/۹۳۸۳
چالش‌طلبی	-۸۰/۴۷۸	۱۹۶	۰/۰۰۰	-۱۷/۴۹۷۴۶	-۱۷/۹۲۶۲
نوآوری	-۴۰/۱۸۳	۱۹۶	۰/۰۰۰	-۱۲/۵۸۸۸۳	-۱۳/۲۰۶۷

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به مشخص شدن وجود تفاوت بین روستاهای مورد مطالعه به لحاظ برخورداری از هر کدام از شاخص‌های مورد مطالعه، در ادامه، تلاش می‌شود تا با استفاده از روش اولویت‌بندی ویکور در قالب یکی از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره، به اولویت‌بندی روستاها به لحاظ سطح روحیه کارآفرینی کشاورزی در بین نمونه‌های پژوهش پرداخته شود.

اولویت‌بندی روستاهای منطقه در برخورداری از روحیه کارآفرینی و مؤلفه‌های آن

برای اولویت‌بندی و رتبه‌بندی روستاهای مورد مطالعه در برخورداری از روحیه کارآفرینی و مؤلفه‌های شخصیتی نُه‌گانه کارآفرینانه، از مدل اولویت‌بندی ویکور استفاده شده است. نخست، ماتریس تصمیم‌گیری از طریق داده‌های خام تشکیل شد؛ سپس، از طریق بهنجارسازی ماتریس داده‌های خام با استفاده از روش معمولی، اقدام به تعیین بهترین و بدترین مقدار برای همه توابع معیارها شد. آنگاه از روش آنتروپی شانون برای تعیین وزن شاخص‌ها استفاده شد. وزن معیارهای پیشنهادی نیز توسط هجده تن از کارشناسان مرتبط تعیین و محاسبه شده است (جدول ۱۳).

جدول ۱۳- ماتریس وزن معیارهای مختلف برای اولویت‌بندی روحیه کارآفرینی

مخاطره‌پذیری	کانون	نیاز به	سلاست	عمل‌گرایی	تحمل	استقلال‌طلبی	چالش‌طلبی	نوآوری
	کنترل	موفقیت	فکری	ابهام				
۰/۱۲۸۰	۰/۰۵۵۲	۰/۰۳۷۴	۰/۰۹۹۹	۰/۰۶۹۶	۰/۲۱۴۹	۰/۱۵۳۸	۰/۲۱۲۰	۰/۱۲۰۴

منبع: یافته‌های پژوهش

پس از اعمال وزن‌ها در ماتریس بهنجار شده، اقدام به محاسبه مقادیر فاصله گزینه‌ها با راه حل ایده‌آل شد و سرانجام، با محاسبه مقدار Qi نتایج مورد نظر به دست آمد و روستاهایی که مردم آن از روحیه کارآفرینی بالا برخوردارند، مشخص شدند. از نتایج به دست آمده می‌توان استنباط کرد که در نگاه نخست، وضعیت روستاهای دهستان‌های یادشده به لحاظ روحیه کارآفرینی متفاوت است. همان‌گونه که جدول ۱۴ نشان می‌دهد، در مجموع مؤلفه‌ها، روستاهای چهارده، مزرعه شیخ، مهرآباد و برآباد، به ترتیب، از وضعیت روحیه کارآفرینی بهتر برخوردارند. بر پایه بررسی‌ها و مشاهدات پژوهش، این وضعیت در نتیجه برخورداری این روستاها از شرایط اقتصادی بهتر (از قبیل میزان منابع مالی، تأمین نیروی کار از خانواده، داشتن نیروی انسانی مورد نیاز، داشتن ادوات کشاورزی به منظور کارآفرینی) نسبت به سایر روستاها، شرایط سازمانی مناسب‌تر (از

قبیل ارتباط با افراد کارآفرین) نسبت به دیگر روستاها، شرایط محیطی بهتر (از قبیل دسترسی به بازار به خاطر نفوذ بیشتر، دسترسی به آب و زمین کشاورزی، دسترسی به مشتریان، وجود صنایع جانبی در روستا، وجود راه‌های ارتباطی مناسب، خاک حاصل‌خیز، موقعیت بهتر به مرکز بخش و دهستان) نسبت به سایر روستاها و وضعیت بهتر عوامل شخصیتی نُه‌گانه کارآفرینانه در این روستاها نسبت به سایر روستاهاست. اما در مقابل، روستاهای خرگرد، تیزاب، نصرآباد و شهرک به لحاظ برخورداری از روحیه کارآفرینی، پایین این رتبه را کسب کرده‌اند.

جدول ۱۴- رتبه‌بندی روستاها به لحاظ برخورداری از روحیه کارآفرینی

رتبه	مقدار ویکور (Q)	Ri	Si	روستا	رتبه	مقدار ویکور (Q)	Ri	Si	روستا
۱۴	۰/۸۶۲۳	۰/۱۷۳۷	۰/۸۵۶۶	تیزاب	۴	۰/۲۶۹۸	۰/۰۸۱۸	۰/۳۹۰۱	برآباد
۳	۰/۱۱۴۹	۰/۰۴۸	۰/۳۰۹۸	مهرآباد	۱۲	۰/۷۲۴۰	۰/۱۶۶۵	۰/۶۸۷۲	شهرک
۱۵	۱	۰/۲۱۲۷	۰/۸۹	خرگرد	۹	۰/۵۸۸۷	۰/۱۶۴۱	۰/۵۰۱۶	بندیوان
۱۳	۰/۸۰۱۸	۰/۲۰۷۳	۰/۶۲۶۲	نصرآباد	۱۰	۰/۶۶۸۸	۰/۱۳۲۸	۰/۷۵۰۶	خلیل‌آباد
۷	۰/۳۴۲۹	۰/۰۸۷۹	۰/۴۶۹۹	رزداب	۵	۰/۲۹۰۹	۰/۰۸۲۴	۰/۴۱۸۲	سراب
۲	۰/۱۰۴۵	۰/۰۴۲۶	۰/۱۶۶۵	مزرعه شیخ	۶	۰/۳۱۲۶	۰/۱۲۵۸	۰/۲۶۵۸	فایندر
۱	۰/۰۵۴۷	۰/۱۴۹۶	۰/۴۱۸۰	چهارده	۱۱	۰/۶۸۷۴	۰/۱۴۰۹	۰/۷۴۳۱	سلمان
۸	۰/۵۳۷۲	۰/۱۲۱۵	۰/۶۰۸۲	سده					

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج به‌دست آمده از اولویت‌بندی روستاهای مورد مطالعه در برخورداری از روحیه کارآفرینی از طریق مدل ویکور با شرایط کنونی منطقه مورد مطالعه و به‌ویژه روستاهای مورد مطالعه از نظر کارآفرینی منطبق است، بدین‌گونه که میزان کارآفرینی در روستاهای دارای رتبه بالاتر به لحاظ برخورداری از روحیه کارآفرینی در واقعیت بالاست. همچنین، شمار افراد کارآفرین در این روستاها بیش از دیگر روستاهاست (جدول ۱۵).

جدول ۱۵- فعالیت‌های کارآفرینی در روستاهای دارای روحیه کارآفرینی بالا

روستا	فعالیت کارآفرینانه	تأثیر بر روستا و روستاهای همجوار
چهارده	ایجاد دو گلخانه و شرکت فرآوری محصول پنبه	ایجاد زمینه شغلی برای ده نفر از افراد روستا در گلخانه و حدود سی نفر از افراد روستا و روستاهای مجاور در فرآوری پنبه، صدور محصولاتی چون گوجه فرنگی و خیار به روستاها و شهرهای مجاور با قیمت و کیفیت مناسب
مزرعه شیخ	ایجاد چندین کندو پرورش زنبور عسل، ایجاد باغ‌های گل محمدی	ایجاد زمینه اشتغال برای حدود ده خانوار این روستا، صدور عسل طبیعی و باکیفیت با قیمت مناسب به روستاها و شهرهای مجاور، اشتغال تعداد زیادی از مردم روستا در موقع برداشت گل‌های محمدی
مهرآباد	فروشگاه و تعمیرگاه ادوات کشاورزی	اشتغال بیش از بیست نفر از اهالی این روستا و روستاهای مجاور، در دسترس قرار دادن ادوات کشاورزی برای کشاورزان منطقه
برآباد	ایجاد چندین گلخانه، شرکت فرآوری سبزیجات، استفاده از شیوه‌های نوین آبیاری (قطره‌ای و بارانی)، کشت خیار و سبزیجات به شیوه مکانیزه، شرکت تعاونی تولید	اشتغال بیش از هزار نفر از اهالی این روستا و روستاهای مجاور به صورت مستقیم و غیرمستقیم در کل فعالیت‌ها، درآمد اقتصادی بالا برای روستا و کشاورزان، ارائه بهترین سبزیجات و خیار به روستاها، شهرها و استان‌های مجاور

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پژوهش حاضر با هدف سنجش روحیه کارآفرینی در بین شاغلان بخش کشاورزی دهستان‌های میان‌خواف، بالاخواف، سلامی، و پایین‌خواف، شهرستان خواف صورت گرفته و طبق نتایج آزمون t، وضعیت کشاورزان این منطقه در مؤلفه‌های نیاز به موفقیت، کانون کنترل و سلاست فکری «قوی» و در مؤلفه‌های مخاطره‌پذیری، عمل‌گرایی و چالش‌طلبی «ضعیف» است؛ همچنین، در مؤلفه تحمل ابهام در سطح «بسیار قوی» و در مؤلفه‌های نوآوری و استقلال‌طلبی در سطح «بسیار ضعیف» قرار داشته و در کل، روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی روستاهای مورد مطالعه دارای وضعیت ضعیف ارزیابی شده است. این نتایج در بعضی از مؤلفه‌ها با پژوهش نعمتی (۱۳۹۲) همخوانی دارد که بر پایه نتایج آن، مؤلفه‌های چالش‌طلبی و سلاست فکری در وضعیت ضعیف و مؤلفه‌های عمل‌گرایی، رُئی‌پردازی و نیاز به موفقیت در

وضعیت قوی قرار دارد؛ همچنین، مؤلفه تحمل ابهام در وضعیت بسیار قوی قرار دارد و در کل، جامعه نمونه آماری دارای روحیه کارآفرینی قوی است. نتایج پژوهش‌های نصیری‌فرد و همکاران (۱۳۹۳) و سیادت و همکاران (۱۳۹۱) با پژوهش حاضر همخوانی ندارد. در پژوهش حاضر، بین مخاطره‌پذیری، سلاست فکری، عمل‌گرایی، تحمل ابهام و چالش‌طلبی تفاوت معنی‌دار وجود دارد، در حالی که بین کانون کنترل، نیاز به موفقیت، استقلال‌طلبی و نوآوری این چنین نیست. همچنین، برای بررسی ارتباط متغیرهای فردی با متغیر وابسته (یعنی، روحیه کارآفرینی شاغلان بخش کشاورزی) به تناسب و بر حسب نوع متغیر، از ضرایب همبستگی استفاده شد که طبق نتایج این آزمون در پژوهش حاضر، بین جنسیت و روحیه کارآفرینی رابطه معنی‌دار وجود دارد، اما سن و تحصیلات و درآمد با روحیه کارآفرینی رابطه معنی‌دار ندارند. بر پایه نتایج پژوهش ایمانی جاجرمی و همکاران (۱۳۸۹)، سن و تحصیلات با روحیه کارآفرینی رابطه معنی‌دار ندارند؛ و طبق نتایج پژوهش موحدی و همکاران (۱۳۸۹)، بین اشتغال و روحیه کارآفرینی رابطه معنی‌دار وجود دارد، اما جنسیت، سن و مقطع تحصیلی با روحیه کارآفرینی رابطه‌ای وجود ندارد. همچنین، بر اساس نتایج پژوهش فیروزآبادی و همکاران (۱۳۹۳)، ابعاد اجتماعی همچون ویژگی‌های فردی، عمومی و نهادی با روحیه کارآفرینی رابطه معنی‌دار دارند.

با توجه به نتایج به‌دست آمده، به منظور بالا بردن روحیه کارآفرینی در بین کشاورزان این منطقه، می‌توان راهکارهایی به‌صورت زیر در دو حوزه اجرایی و پژوهشی پیشنهاد داد:

- پیشنهادهای اجرایی برای نهادهای متولی از جمله جهاد کشاورزی منطقه عبارت‌اند از: استفاده از کارآفرینان نمونه در کلاس‌های آموزشی، بازدید از مراکز کاری کارآفرینان نمونه در سطح استان و کشور، برگزاری دوره‌های آموزشی توانمندسازی و آشنایی کشاورزان با شیوه‌های عملی کارآفرینی، ایجاد زمینه‌های کاری کارآفرینانه، راه‌اندازی پایگاه اینترنتی و پورتال کارآفرینی و به‌روزرسانی

دانش کارآفرینی؛ و در همه این موارد، کمک و مساعدت عنصر مهم سازمان‌ها و ارگان‌های دولتی متولی مربوط توصیه می‌شود.

- پیشنهادهای پژوهشی عبارت‌اند از: مطالعه موانع کارآفرینی کشاورزی در منطقه، بررسی تجارب موفق کارآفرینی کشاورزی در دنیا، مطالعه راهکارهای افزایش روحیه کارآفرینی کشاورزی در منطقه، بررسی تک تک شاخص‌ها به صورت جداگانه در سطح منطقه، و بررسی نقش و جایگاه نهادهای دولتی و بخش خصوصی در ایجاد انگیزه و روحیه کارآفرینی.

یادداشت‌ها

1. Davidson
2. Gartner
3. Mynard
4. Warren
5. Aronoff and Ward

منابع

- احمدپور داریانی، محمود (۱۳۸۱)، «آیا کارآفرینی شغل جدیدی است؟»، *تدبیر*، شماره ۱۲۰، صص ۱۶-۲۰.
- اداره آمار و اطلاعات کشاورزی (۱۳۹۳)، *سیمای شهرستان خواف در سال ۱۳۹۲*. مشهد: معاونت برنامه‌ریزی و امور اقتصادی، سازمان جهاد کشاورزی خراسان رضوی، صص ۱-۱۷.
- ایمانی جاجرمی، حسین و پوررجب میان‌دوآب، پیمان (۱۳۸۹)، «سنجش و تحلیل ویژگی‌های کارآفرینی دهیاران با تأکید بر عوامل زمینه‌ای مؤثر بر آن (مطالعه موردی: دهیاران روستاهای شهرستان میان‌دوآب)»، *پژوهش‌های روستایی*، سال ۱، شماره ۱.
- پاسبان، فاطمه (۱۳۸۳)، «نقش زنان در توسعه روستایی در توسعه روستایی کشورهای در حال توسعه»، *مجموعه مقالات کنگره توسعه روستایی: چالش‌ها و چشم‌انداز*. تهران: مؤسسه توسعه روستایی ایران.
- حیدری ساربان، وکیل (۱۳۹۲)، «نقش توانمندسازی روان‌شناختی بر تقویت کارآفرینی روستایی (مطالعه موردی: استان اردبیل)»، *جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*، شماره ۲۰ (بهار و تابستان)، صص ۲۱۷-۲۳۸.

- دانایی فرد، حسن؛ آذر، عادل؛ و دیده‌ور، فاطمه (۱۳۸۹)، «تدوین الگوی نهادی کردن کارآفرینی در بخش کشاورزی زیربخش گلخانه‌داری». *توسعه کارآفرینی*، سال ۳، شماره ۱۰، صص ۷-۲۷.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۹۰)، *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ پورطاهری، مهدی؛ و سجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۷)، «مطالعه و تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی، منطقه مورد مطالعه: شهرستان خدابنده». *روستا و توسعه*، سال ۱۲، شماره ۳.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ سجاسی قیداری، حمدالله؛ و رضوی، سیدحسین (۱۳۸۹)، «راهبردهای توسعه کارآفرینی در مناطق روستایی (SWOT)، منطقه مورد مطالعه: شهرستان خدابنده». *روستا و توسعه*، سال ۱۳، شماره ۳، صص ۱-۲۹.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا و سجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۹)، *توسعه روستایی با تأکید بر کارآفرینی (تعاریف، دیدگاه‌ها و تجربیات)*. تهران: سمت.
- سجاسی قیداری، حمدالله؛ رومیانی، احمد؛ و صانعی، سمیه (۱۳۹۳)، «ارزیابی و تبیین کارکرد صنایع روستایی در توسعه، مورد: دهستان صائین قلعه در شهرستان ابهر». *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، سال ۳، شماره ۲ (پیاپی ۸)، صص ۸۷-۱۰۵.
- سعیدی، پرویز (۱۳۸۸)، «نقش مدیریت نوین روستایی در کارآفرینی و ایجاد اشتغال روستاها». *راهبرد توسعه*، شماره ۱۹، صص ۱۷۱-۱۸۷.
- سلیم‌منش، جبار؛ مرادی، گلمراد؛ و رستمی، زینب (۱۳۹۰)، «بررسی جایگاه کشاورزی در اقتصاد روستایی (مورد مطالعه: دهستان‌های کرمانشاه)». *مجموعه مقالات اولین همایش ملی جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی*، دانشگاه فردوسی مشهد.
- سیادت، سیدعلی؛ رضازاده، شکوفه‌سادات؛ و بیری، حسن (۱۳۹۱)، «میزان روحیه کارآفرینی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی اصفهان». *مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی*، سال ۱۲، شماره ۷، صص ۵۲۷-۵۳۶.
- شاهرکنی، سیدحبیب‌الله (۱۳۸۴)، «ویژگی‌های کارآفرین». *تدبیر*، سال ۱۶، شماره ۱۶۰، صص ۸۲-۸۳.
- شریف‌زاده، مریم و زمانی، غلام‌حسین (۱۳۸۵)، «روحیه کارآفرینی در دانشجویان کشاورزی (مطالعه موردی: دانشگاه شیراز)». *علوم کشاورزی ایران*، سال ۲، شماره ۱، صص ۱۰۷-۱۱۵.

- فرجی سبکبار، حسنعلی؛ بدری، سیدعلی؛ سجاسی قیداری، حمدالله؛ صادقلو، طاهره؛ و شهزادی، علی (۱۳۹۰)، «اولویت‌بندی توسعه کارآفرینی در مناطق روستایی با استفاده از تکنیک پرومیتی». *پژوهش‌های جغرافیایی*، سال ۴۴، شماره ۷۵.
- کرانی، زهرا؛ منوری‌فرد، فیض‌الله؛ و صالحی، لاله (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل مؤثر بر ایجاد روحیه کارآفرینی کشاورزان (مورد مطالعه: شهرستان کرمانشاه)». *تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران*، سال ۴۵، شماره ۲، صص ۳۱۵-۳۲۲.
- مرادی، مرتضی (۱۳۸۹)، «بررسی جایگاه کارآفرینی در مجموعه قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور». *اولین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، نوآوری و کارآفرینی*، شیراز، صص ۱-۱۱.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، *سالنامه کشوری*. تهران: مرکز آمار ایران.
- موحدی، رضا و یعقوبی فرانی، احمد (۱۳۹۱)، *درآمدی بر کارآفرینی روستایی*. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- موحدی، رضا؛ یعقوبی فرانی، احمد؛ خداوردیان، مجیدرضا؛ و زارعی، شیما (۱۳۸۹)، «بررسی روحیه کارآفرینی دانشجویان کشاورزی و شیوه‌های بهبود آموزش کارآفرینی». *پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی*، سال ۳، شماره ۳، صص ۶۵-۸۲.
- نصیری‌فرد، ابراهیم؛ اللهیاری، محمدصادق؛ و دقیقی ماسوله، زهرا (۱۳۹۳)، «تحلیل روحیه کارآفرینی مدیران شرکت‌های تعاونی روستایی استان گیلان». *تعاون و کشاورزی*، سال ۳، شماره ۱۲، صص ۱۳۳-۱۵۵.
- نعمتی، محمدعلی (۱۳۹۲)، «بررسی ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه‌های دولتی تهران». *نوآوری و ارزش‌آفرینی*، سال ۱، شماره ۳، صص ۴۷-۶۴.
- Allen, J. C.; Korsching, P. F.; and Vogt, R. (2003). "Examination of community action field theory model for locality based entrepreneurship". Paper Presented at the *Annual Rural Sociological Society Meeting*, Montreal, Canada.
- Dollisso, Awoke, D. and Koundinya, Vikram (2014), "Entrepreneurship education, practice, and professional development needs of secondary agriculture teachers". *International Journal of Agriculture Innovations and Research*, 2(4): 587-591.
- Barringer, B. R. and Ireland, R. Duane (2006), *Entrepreneurship: Successfully Launching New Ventures*. Upper Saddle River, N. J.: Pearson Prentice Hall.

- Esiobu, N. S.; Onubuogu, G. C.; and Ibe, G. O. (2015), "Analysis of entrepreneurship development in agriculture among arable crop farmers in Imo state, Nigeria". *International Journal of African and Asian Studies*, Vol. 7.
- Lashgarara, F.; Nouri, H.; and Farajallah Hosseini J. (2014), "The role of individual skills and psychological features in improving entrepreneurship spirit among agricultuer students of univercity of Tabriz". *Journal of the Science of Food and Agriculture*, August 2014.
- Habbershon, T. G.; Pistrui, J.; and McGrann, M. (2001), "Enterprising families: mindset and methods for wealth acceleration in a dynamic marketplace". *Working Paper Series, No. 286, Snider Entrepreneurial Center*, Wharton School.
- Habbershon, T. G. and Pistrui, J. (2002), "Enterprising families domain: family-influenced ownership groups in pursuit of transgenerational wealth". *Family Business Review*, 15(3): 223-237.
- Habbershon, T. G. (2006), "The family as a distinct context for entrepreneurship". In: Timothy G. Habbershon and Mark Rice (Eds) *Praeger Perspectives on Entrepreneurship*, Vol. 3.
- Hall, A.; Melin, L.; and Nordqvist, M. (2001), "Entrepreneurship as radical change in the family business: exploring the role of cultural patterns". *Family Business Review*, 14(3): 193-208.
- Johannisson, B. (2002), "Energising entrepreneurship: ideological tensions in the medium-sized family business". In: Fletcher (Ed) *Understanding the Small Family Business*, London: Routledge Studies in Small Business.
- Kayne, J. (2002), *Discussion Starter: Decoding the Entrepreneurship Genome in Rural America*. Washington, D. C.: National Center for Rural Entrepreneurship.
- Opricovic, S. and Tzeng, G. H. (2007), "Extended VIKOR method in comparison with outranking methods". *European Journal of Operational Research* 178, pp. 514, 529.

Poza, E. and Daugherty, M. (2013), *Family Business*. South-Western/Cengage, Ohio: Mason.

Reagan, B. (2002), *Are High-Growth Entrepreneurs Building the Rural Economy?* Kansas City, Mo.: Center for the Study of Rural America, Federal Reserve Bank of Kansas City.